

Elkerülhetetlen volt-e a szovjet intervenció ?

Az alábbi fejtegetés előszóban hangzott el 1976 őszén Párizsban, az 56-os események huszadik évfordulójára rendezett magyar-lengyel tudományos konferencián. A francia nyelvű hangszalag alapján készült magyar fordításon a szerző csupán néhány jelentéktelen javítást ejtett.

Molnár Miklós irodalmár és történész, a budapesti Irodalmi Újság első szerkesztője, számos történeti munka szerzője. 1957 óta Svájcban él, a genfi egyetem nemzetközi főiskolájának rendes tanára.

Bevezetésül néhány szót a Szovjetunió magatartásáról az 1956-os eseményekkel kapcsolatban, különös tekintettel Magyarországra. Bevezetőnkben nem szándékozunk új tényezőket felsorakoztatni, sem a történetek mélyenszántó elemzését adni. Egyébként is olyan téma ez, amelyet mindenki jól ismer... és egyben rosszul is. Jól, mert mindenki közletről követte annak idején közvetlenül, vagy a később közzétett dokumentumokon keresztül, az eseményekben elsősorban érdekelt nagyhatalom megnyilvánulásait. Azét, amelynek magatartása Lengyelország és Magyarország szempontjából döntő fontosságú volt, míg az amerikaiak és a többi nagyhatalom hozzáállása az említett országokra csak a Szovjetunió közvetítésével hatott vissza. Hogy másrészt mindannyian *rosszul* ismerjük a kérdést, ennek közismert oka a szovjet források hiánya.

Nem időzöm hosszan a forrásoknál és nem idézem fel a nyitott kérdések hosszú sorát, melyek — információ híján — válasz nélkül maradnak. Kénytelenek vagyunk megállapítani, hogy míg a források fel nincsenek tárva, nem áll módunkban a szovjet magatartást másként, mint kívülről, az ismert események oldaláról tanulmányozni. Az eseményekből vonhatjuk tehát le következtetéseinket a Szovjetunió indítékairól, hacsak nem folyamodunk egy elméleti megközelítéshez. Ez utóbbi esetben kiindulhatnánk a szovjet hatalom jellegéből, ideológiai alapjaiból, természetéből, anyagi, társadalmi, gazdasági létfeltételeiből. Hiányosságai és bizonytalanságai ellenére a két megközelítés közül az előbbit választom, vagyis az eseményekből, és nem a szovjet hatalom természetéből és külpolitikáját érintő elmélkedésekből indulok ki. Annál is inkább, mert az előző felszólalások, és különösen Fejtő Ferenc beszámolója a magyarázó elemek egész sorát tárta fel a Szovjetunió és a többi kommunista ország viszonyát illetően. E viszonyok természetét, a vázlatos áttekintés kedvéért, egyszerűen a központ és a periféria viszonyának fogom jelölni.

Amennyiben a kérdést a Szovjetunió szempontjából vizsgáljuk (már amennyiben a szovjet magatartás állandóságáról az 1956-os válság változó helyzeteiben egyáltalán beszélni lehet), nyilvánvaló, hogy a Varsóban, illetve Budapesten kirobbant válságot az oroszok nem tekintették sem igazán nemzetközi, sem valóságos belső eseménynek. Moszkva magatartásában mindvégig volt egy bizonyos kétértelműség abban a kérdésben, hogy a tárgyalások milyen szinten zajlanak: állam áll-e szemben állammal, vagy Párt a Párttal? Ez a kétértelműség egyébként, bár módosult formában, mind a mai napig fennmaradt. A világpolitikai szempontokon túl ez az oka a szovjet magatartás minden megfigyelő és minden történetíró előtt nyilvánvaló ingadozásainak.

Lássuk tehát a változatokat és a lehetőségeket, melyeknek száma, a permutáció szabályai ellenére sem végtelen. Hármat szeretnék ezek közül megemlíteni. Az első egy viszonylag engedékeny álláspont, mely mindössze bizonyos játékszabályok betartását írta elő és ezen belül elég

szabad kezet adott az érdekelteknek; a második magatartás-típust az jellemzi, hogy habozik a lényeges engedmények és a nyers szakítás között; és végül a harmadik vagy végső megoldás, « Endlösung ».

Az első minta a megengedő álláspont. Kivételesen kedvező esetben azt remélhették a lengyelek és a magyarok, hogy bizonyos biztosítékok esetén szabad kezet kapnak. Ez a lengyel modell, melynek egyik tényezője az érdekeltek szívós helytállása, a másik pedig a szovjet katonai beavatkozás Damokles-kardja. Fejtő Ferenc elmondta, és Szabó Zoltán is erre utalt, amikor a XIX. századdal állította párhuzamba az 56-os eseményeket, hogy mi is volt a Varsó és Budapest közötti alapvető különbség. Szabó Zoltán megfogalmazásában az, hogy 1956-nak nem volt Petőfije; Fejtő szerint nem volt Gomulkája, aki maga mögött tudta volna egy nagyjából összetartó KB támogatását. Ennek eredménye az lett, hogy míg a varsói tavaszt kisajátíthatta a párt, a budapesti vad burjánzás a « központot » (a moszkvai vezetést) olyan helyzet elé állította, amely sokkal inkább hasonlított a három évvel korábbi berlini, mint az alig néhány nappal Budapest előtt lejátszódó varsói képlethez. A szovjet vezetőség magatartása valahol a középúton foglal helyet Berlin és Varsó között, vagyis keményebben reagáltak, mint Varsóban, ahol megelégedtek a fenyegetéssel (Budapesten ugyanis volt egy első intervenció, melyre rögtön rá fogok térni), de nem mentek olyan messzire, mint Berlinben. Hogy ezt honnan veszem? Onnan, hogy ez az első beavatkozás szemmel láthatólag, egy méreteiben is és célkitűzéseiben is kiskaliberű volt. A szovjetek első budapesti lépését 1956 októberében habozás nélkül megfélemlítő és elrettentő célzatú rendőri beavatkozásnak minősíteném. Az ezzel egyidőben megindított politikai akció arra enged következtetni, hogy bár ropogtak a fegyverek és folytak a csatározások, a szovjet vezetők hajlandók lettek volna egy Gomulka-típusú megoldásra. Vagyis *in extremis* belementek volna egy vezér-cserébe, mely egy Kádár-Nagy Imre vezette csoportot tol előtérbe. Közben azonban késő lett. A tömegek megmozdultak és több napi utcai harc után Moszkva egy második választás elé

került. És itt jutok el a második ponthoz: habozás, lényeges engedmények vagy radikális szakítás, Endlösung. Mondanivalóm ez: a rendőri műveletek másnapján kiderült, elégtelenek ahhoz, hogy a rendet helyreállítsák, s lehetővé tegyék, hogy — mint Varsóban — minden jelentősebb strukturális változás nélkül megtörténjék a vezér-csere. Ennek ellenére, mint már mondtam, a szovjet vezetők több mint egy héten át nemcsak folytatták az említett kiskaliberű katonai és politikai beavatkozásukat, hanem lényeges szerkezeti változtatásokhoz is hozzájárultak (ezzel kapcsolatban vegyük például okt. 30-i nyilatkozatukat). Leegyszerűsítve azt mondhatnám, hogy ez részükről visszakanyarodást jelentett az 1956-ot jóval megelőző korszak hatalmi viszonyaihoz, vagyis az 1945/47-es évek ismert politikai modelljéhez, amelyet itt nincs módomban elemezni.

Szeretném behatóbb vizsgálat alá venni mármost ezt a második típusú magatartást, amelynek során a szovjet hatalom, ha nem is mutatkozott olyan bárányszelídségűnek, mint amilyennek Churchill az újjászervezett Dél-Németországot álmodta, de mégis engedékenyebbnek, alkalmazkodóbbnak, nagyobb engedményekre hajlamosabbnak bizonyult, mint azt mostanában feltételezik. Ha értelmezésem helyes, és szeretném ha e kérdés körül vita alakulna ki, akkor ennek igen nagy jelentősége van, mert megcáfolja azt a feltevést — amelyet egyébként lustasághipotézisnek tekintek, a beletörődés igazolásának — amely szerint 1944 óta a játszma el volt döntve. (Lényegtelen részletkérdés ezen belül az, hogy a dátum pontos-e, illetve hogy a játszma kimenetele pontosan melyik évben dőlt el; a lényeg hogy üdvösség nincsen, és a helyzet adottságait csak egy atomháború változtathatja meg.) Véleményem szerint, amelyet nem most fejtek ki először, Moszkva első, teljes héten át tartó lagymatag magatartása pontosan az ellenkező tételt bizonyítja: vagyis azt, hogy ha a legutóbbi húsz év történetében volt egy alkalmas pillanat, mely átbillenthette volna a mérleget, ezt 1956-ban egy olyan elszigetelt és jelentéktelen kis ország idézhette volna elő, mint Magyarország. A ma reggeli vitában közvetve volt is erről szó. Amalrik

végeredményben erre utalt, mikor azt mondotta, hogy ha egy határozott diplomáciai fellépés során intervencióval fenyegetik, a Szovjetunió visszakozott volna 1956-ban. Pelikán azt az ellenvetést tette, hogy ez jogi lehetlenség volt, mivel sem a lengyelek, sem a magyarok nem kértek ilyen irányú segítséget. De azt hiszem Pelikánnak csak formálisan és csak részben volt igaza, illetve csak egy adott időpontra vonatkozólag, amely időpontot október 31-ére teszem. Mert bármilyen lesajnáló véleménynel vagyunk is az amerikai külpolitikáról, mégsem kell elvetni a sulykot; a State Department-t nem érhette készületlenül ez a helyzet, és nyilvánvalóan kidolgozta a lehetséges ellenlépések egész sorát. Tehát amikor a Szovjetunió által hivatalosan elismert magyar kormány, Nagy Imre kormánya bejelentette semlegességét, és ezáltal Magyarországot a második világháború szövetséges nagyhatalmainak védelme alá helyezte, a fenti kérés — implicite — elhangzott; mert jogi nyelven szólva, a nemzetközi jog értelmében, a békeszerződések értelmében ezek a nagyhatalmak szavatolták a magyar demokratikus rendszert. A Békeszerződés 40-ik cikke például kijelenti, hogy a szerződés értelmezésére vagy végrehajtására vonatkozó mindennemű vitás kérdés a Szövetséges és Társult Hatalmak képviselői elé terjesztendő, illetőleg egy hármas bizottság elé, amelynek harmadik tagját szükség esetén az Egyesült Nemzetek főtitkára jelöli ki. Ilyen esetekben a 39. cikknek az a rendelkezése, hogy a szövetségesek képviselői csak 18 hónapon belül járnak el vitás ügyekben, ez a határidő nem játszik szerepet. Másrészt jogilag sem lehet vitás, hogy kilenc évvel a békeszerződés után idegen csapatok állomásozása, valamint az országnak egy hatalmi tömbhöz való tartozása olyan kérdések, amelyekben a szerződés végrehajtásában érdekelt Szövetséges és Társult Hatalmak illetékesek, a törvényes magyar kormány pedig a maga részéről illetékes, a legilletékesebb arra, hogy e kérdéseket a Hatalmak elé terjessze. A magyar ENSz küldöttség a maga részéről ugyancsak kérte a Biztonsági Tanács és a Közgyűlés összehívását a magyar ügyben. Ezzel Magyarország a nemzetközi porondra lépett és a nagyhatalmaknak — jogilag

— lehetőséget adott a döntőbírói jellegű beavatkozásra.

Mindezek a megjegyzések tehát a helyzet általános megítélésére vonatkoznak; a továbbiakban röviden egy kissé sematikus magyarázatot szeretnék javasolni. Az első magyarázó elem a Szovjetunió viszonylagos katonai gyengesége 1956-ban. Nem időzöm ennél a pontnál, többen ismerik a kérdést, a többiek számára hadd utaljak az idevágó jelentős hadászati irodalomra. A Szovjetunió katonailag gyenge helyzetében a határozott nyugati diplomáciai fellépés sokkal nagyobb hatással kecsegtet, mint erőhelyzetben.

A második magyarázó elem egyszerre tartozik, ha szabad így szólnom, a történelem és a politikai tudományok körébe. A szovjet külpolitika (és nem az ideológia) szempontjából Kelet-Európa sohasem jelentett homogén tábor, egységes birodalmat. Az az elképzelés, mely Kelet-Európát a Szovjetunió uralma alatt álló olyan egységes tömbnek látja, melynek minden része egyforma fontossággal bír a nagyhatalom számára, ugyancsak a lustaság-hipotézishez tartozik. Szeretném ha ezen egyszerűen elgondolkoznának, mert nem óhajtom itt felidézni azokat a verejtékes erőfeszítéseket, melyek árán a Szovjetunió kialakította befolyási övezetét, nagyjából 1943 és 48 között. Csak emlékezetükbe szeretném idézni, hogy az, amit a Szovjetunió lenyelt, amit le akart nyelni, nem egy egységes egész. Volt tehát fontossági sorrend. Elég ha elolvassuk Roosevelt és Churchill levelezésének egy évvel ezelőtt megjelent teljes kiadását, amelyből kiderül, hogy az amerikai, de még inkább az angol vezetők világosan látták, hogy Bulgária és Románia esete nem képezheti alku tárgyát az oroszokkal, míg Csehszlovákia, Magyarország és Jugoszlávia más lapra tartozik és lehetősége volna diplomáciai tárgyalásoknak. Másszóval Magyarország nem szerepelt a sztálini prioritások listáján és ennél fogva esetleges részleges feladására volt lehetőség, még egy évtized múltán is. A « központ » számára Magyarország minden szempontból, stratégiai szempontból is, a rendszer másodlagosan fontos darabja, vagyis olyan, melynek ügye tárgyalási alap lehet. Egy második Finnország? Miért ne, ha ezért a részleges meg-

hátrálásért mondjuk valamilyen anyagi természetű ellenszolgáltatás jár, vagy ez tenné egyedül lehetővé, hogy elhárítson a Szovjetunióknak bizonyos kellemetlenségeket. Ne felejtjük, hogy mindez az Eisenhower, valamint a Molotov, Bulganyin és Hruscsov közti diplomáciai levélváltás idejére esik.

Mint valamennyien tudjuk, mindezen lehetséges alternatívák ellenére az oroszok az Endlösung-ot, a végső megoldást, a durva erőszakot választották. A tankokat. Ezzel kapcsolatban is hallani olyan magyarázatot, melyet ugyancsak a kényelmes hipotézisek közé sorolnék. Mégpedig azt, hogy Moszkvának az események kezdete óta mindig is az volt a szándéka, amit végül is megvalósított, hogy t.i szétzúzza a felkelést. Csak időhúzásból habozott, azért, hogy ideje legyen felkészülni. Ez szerintem kettős tévedés, mely egyrészt túlértékeli a Szovjetunió eltökéltségét arra, hogy minden áron megtartsa szerzeményeit, másrészt alábecsüli katonai erejét. Az imént magam mondtam, hogy a Szovjetunió alsóbbrendű helyzetben volt az USA-val, de — ezt szinte nevetséges is hozzátenni — nem Magyarországgal szemben. Még 1956-ban, tizenkét évvel azelőtt, hogy Csehszlovákiában ütközésének olyan ragyogó bizonyítékát adta, sem volt a Szovjetunióknak tíz napra szüksége ahhoz, hogy Magyarországot lenyelje. Másról volt szó. Erre a haladékra, mely a továbbiak során fontosnak bizonyult, nem katonai, hanem politikai szempontból volt szüksége. Ez idő alatt a nemzetközi, illetve az inter-regionális (itt megint a központ és a periféria viszonyára utalok) viszonylatok három tényezője is olyan irányba fejlődött, amely megkönnyítette a végkifejletet. Az első ilyen tényező: Suez. Erre nem szándékozom kitérni. A második tényező: az amerikai politika impotenciája vagy defetizmusa, vagy bárhogyan is nevezzük, amiről ma reggel már olyan bőven esett szó. És végül, harmadsorban, a peremországok nyomása a központra, annak érdekében, hogy betömjék a Magyarországon keletkezett rést. Gondolok itt Kínára, amelyről Levesque barátunk fog itt mindjárt beszélni, gondolok a kelet-német és a cseh kommunista vezetőség rémületére, gondolok ugyancsak Titora. Egy a közelmúlt-

ban napvilágot látott dokumentum ugyanis alátámasztja Hruscsov emlékiratainak egy passzusát, amely már egy idő óta új megvilágításba helyezte Jugoszlávia magatartását az 56-os válság idején. A történészek szemében ma már úgyszólván véglegesen bizonyítottnak látszik, hogy Tito nemcsak hogy nem utólag és jobb belátása ellenére igazolta a szovjet beavatkozást, hanem legalábbis három nappal korábban, Hruscsov és Malenkov Brioni szigetén tett váratlan látogatásakor, előzetes jóváhagyását adta ahhoz. Tehát ez volt az a három tényező, amely a nemzetközi adottságokat megváltoztatta.

Befejezésül hadd mondjak mindössze annyit, hogy a 68-as cseh eseményeknél alkalmazott ún. Brezsnyev-elv nem pillanatnyi rögtönzés volt, hanem a magyarországi tapasztalatra nyúlt vissza, és hogy ezen elv tulajdonképpen sugalmazói — Lenin mellett, természetesen — egyrészt a peremországok szovjet birodalmi prokonzuljai voltak, másrészt, nyilván akaratokon kívül, azok a nyugati politikusok, akik ezúttal is létrehoztak egy fatális képletet. Számomra ez a képlet mindenekelőtt a Rajnavidék 1936 évi újrafelfegyverzését idézi. De úgy is mondhatnánk, hogy a nyugati politikusok 56-os magatartásukkal előidézték a 12 évvel későbbi második Münchenüket.

[A párizsi «Irodalmi Újság» a forradalom 25. évfordulójára készült 1981. szept.-októberi számát túlnyomórészt 1956 világpolitikai összefüggéseinek szentelte. Ennek keretében egy sor, magyarul máig kiadatlan diplomáciai dokumentumot közöl, így például Mičunovič jugoszláv diplomata emlékiratainak azokat a passzusait, amelyekre a fenti szöveg Brioni-val kapcsolatban utal.]